

Kwartaalblad
over
bijbelvertalen
17e jaargang
maart 1998

Met Andere Woorden

Een bijbel met aantekeningen

De nieuwe editie van de Groot
Nieuws Bijbel

pagina 3

dr. J. van Dorp en dr. L. van Kampen

Bijbel en kerk, een spannende verhouding

Alvernaconferentie 1998

pagina 13

mw.drs. J. de Zeeuw

De statenbijbel en de rabbijnen

pagina 19

dr. C.M.L. Verdegaaal

De eenhoorn

Bijbels fabeldier of uitgestorven
soort?

Pagina 27

A.W.G. Jaakke

Een argument in Prediker 11:9

Pagina 30

ds. J. Boersma en dr. L. de Regt

PSALM 104 851

er doet wat rechtvaardig is.
de verdrukten verschalt hij recht.

7 Hij maakte
hij boonde
8 Hij is goed
vol medelij
geduldig
9 Hij blijft on
hij koester
10 Hij strak on
hij laat ons
11 Onmetel
voor wie hi
onmetel
12 Hij neemt
en verp
als hi
een v
udt hi
ant on
zet de
15 Auk is het
hij is als
16 een wind
je vindt ha
17 Maar Gods
voor wie hi
zijn heil is
18 voor wie zi
en zijn geb
19 De Heer he
hij heest d
le hield
in het
woord van
21 hemelse m
die aan al
dank de He
22 Heel de sch
lederen, v
Ook ik dan
23 de oot
u wél
st zo
u bent om

103:14 dat wij moer
103:15 als een bloem
103:16 zijn moer in d
103:20 Sterke heiden
uitvoeren. Ve

138 JOHANNES 1

vroegen ze: 'Maar wie bent u dan wel?'
We nueren toch les kunnen zeggen te-
gen degenen die ons hebben gestuurd.
Wie zegt u zelf dat u bent?' Hij ant-
woordde met de woorden van de pro-
feet jesaia:
'Ik ben een stem die roept in de
woestijn:
Maak recht de weg van de Heer.'
Onder de afgevaardigden waren ook 24
Rintheen. 'Als u de Christus niet bent 25
en Elia niet en ook de profet niet, waar-
om doopt u dan?' vroegen zij hem. 'Ik 26
doop met water,' antwoordde hij, 'maar
in jullie midden staat hij die jullie niet
kennen: hij die na mij komt: ik ben het 27
niet waard de riemen van zijn sandalen
los te maken.' Dit gebeurde in Betasaf, 28
aan de overkant van de Jordaan waar
Johannes doopte.
De volgende dag zag hij Jesus naar 29
zich toekomen. 'Daar is het lam van
God dat de zonde van de wereld weg-
nemen!' zei hij. 'Hem bedoele ik, open 30
ik zei: Na mij komt iemand die belang-
rijker is dan ik, want hij was er voordat
ik werd geboren. Ook ik kende hem niet, 31
maar ik kwam met water doopen omdat
hij aan Israël bekend moest worden, ge-
maakt. En Johannes gezagde: Ik heb 32
gesehen dat de Geest van God als een duif
uit de hemel neerdaalde en op hem
bleef. Ook ik kende hem niet, maar 33
God die mij zond om te doopen met wa-
ter, had gezegd: Je zult de Geest op ie-
mand zien neerdalen en op hem blijven:
hij is het die doopt met heilige Geest. Ik 34

Johannes de Doper
19 Dit is het getuigenis dat Johannes afleg-
de toen de joodse leiders uit Jeruzalem
priesters en levieten stuurden om hem
te vragen: 'Wie bent u?' Hij gaf zonder
aarzelen antwoord en verklaarde rond-
20 uit: 'Ik ben de Christus niet.' Ze vroegen:
'Wie dan?' Bent u Elia?' Maar hij zei:
'Nee, die ben ik niet.' Ze vroegen: 'Bent
21 u dan de profet?' 'Nee,' zei hij. Toen

1:19 de joodse leiders met deze vorderen (op andere plaatsen ook vertaald als de joden) werden in
dit evangelie de ongelovige (joodse) tegenstanders van Jesus aangeduid, vergelijk 'de wereld' in
1:10. In het bijgelande zijn de joodse leiders bedoeld - in het bijzonder de Hoofden van de Synagoge -
er wordt gesproken naar Johannes' (derhalve in het kader van de joodse heilsovername).
1:21 Hier worden drie figuren genoemd uit de Messiaanse eschatologische verwachting: de Christus (de
Woordlijst 1:21 Christus en hij (Johannes)). Een (de voorloper van de Messias) 1:22, vergelijk
Mattheüs 3:23 en de profet (die in de eindtijd zal optreden, vergelijk Deuteronomium 18:15,
18). Vergelijk voor de profet ook Ezechiël 34:23-24.
1:23 Gebedend naar jesaia 40:3.
1:24 Rintheen: zie Woordlijst.
1:25 Lam van God: het beeld van het Lam kan oorspronkelijk zijn aan jesaia 53:7 (Jesaja als 'dienaar van
de Heer') of aan het paalam (vergelijk Ezechiël 12:21-28: door het bloed van het paalam
worden de belakkers geneest). Op deze plaats duidt het beeld op de verlossende opdracht van
Jesus. Vergelijk voor het beeld van het Lam ook 1 Petrus 1:19.
1:30 door 8:22 zie 1:15.

98 • I

Nederlands
Bijbelgenootschap

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

17e jaargang nr. 1, maart 1998

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95
E-mail: info@bijbelgenootschap.nl
Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl
In samenwerking met:
Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.
E-mail: vl.bijbelgenootschap@tornado.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Met *Andere* Woorden wordt ten behoeve van iedereen die niet op de gebruikelijke manier kan lezen, uitgegeven op geluidscassette, verkrijgbaar bij het CBB, tel. (0341) 55 10 15.

Redactie:

Dr. J. van Dorp, A.W.G. Jaakke, dr. K.A. van der Jagt, dr. L. van Kampen,
dr. L.J. de Regt en mw.drs. J. de Zeeuw.

Redactiesecretariaat:

Nederlands Bijbelgenootschap, mw. M.G. Kronemeijer,
Tel (023) 514 61 76.

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Vormgeving:

mw. I. Pieper / Tineke Wieringa BNO, Haren (basis-layout)

Druk:

Grafisch Bedrijf Papyrus bv, Diemen

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van de redactie

Dit voorjaarsnummer van *Met *Andere* Woorden* brengt u van aantekeningen bij een populaire vertaling via een recente conferentie over Bijbel & Kerk en zeventiende-eeuwse rabbijnen bij de eenhoorn. Een keur van onderwerpen die alle steeds weer één ding gemeen hebben: de zorg Gods woord op verantwoorde wijze over te brengen voor Nederlandse lezers.

Op 2 maart verscheen een nieuwe editie van de *Groot Nieuws Bijbel*. De vertaling is de herziene tekst uit 1996 en die is nu voorzien van tal van aantekeningen die de lezer van nu eerstelijns-informatie geven bij het lezen van de bijbeltekst. Er worden zakelijke gegevens geboden, die het verschil in tijd en cultuur moeten overbruggen. Van Dorp en Van Kampen informeren u over de achtergronden van deze uitgave.

Een indringend verslag van de *Alvernaconferentie 1998* wordt gegeven door mw. J. de Zeeuw. De bijbel is een boek dat als boek van God voor mensen en van mensen bestand blijkt tegen etiketten. Het boek wordt vereerd en verfoeid, maar de waarde en de boodschap ervan blijven aan mensen appelleren.

De onlangs in Tilburg gepromoveerde C.M.L. Verdegaaal doet verslag van zijn onderzoek naar de vraag welke invloeden er zijn geweest op de totstandkoming van de *Statenvertaling*. We krijgen een korte blik in de keuken waarin vertaalfasen worden geschetst en de inbreng van rabbijnse exegese op de vertaling. Opvallend is ook de rol van het Nederlands: niet alleen de vertaling zelf is een dankbare bron voor neerlandici, ook de kanttekeningen blijken nog verborgen schatten te bevatten.

Zoals de lezers van ons gewend zijn, hebben we weer een echt vertaalprobleem in dit nummer. Bijbelvertaler Jaakke legt uit waarom de *eenhoorn* uit de bijbelvertalingen verdreven is door de buffels en woudossen.

Tot slot komen Boersma en De Regt nog even terug op een artikel in ons vorige nummer (over *Prediker 11:9*) en zij leggen uit hoe de lezer de puzzel daarin moet oplossen.

Een laatste mededeling: op *donderdag 2 april a.s.* zal dr. L.J. de Vries — de nieuwe NBG-hoogleraar bijbelvertalen aan de VU — zijn *inaugurele rede* houden, met als titel: 'Bijbelvertaling en primaire oraliteit'. In deze rede zal De Vries ingaan op de vraag hoe de bijbel vertaald kan worden in samenlevingen waarin het schrift onbekend is.

Foto omslag:

Twee pagina's uit de herziene *Groot Nieuws Bijbel* met aantekeningen.

6 De Heer doet wat rechtvaardig is,
de verdrukten verschafft hij recht.

7 Hij maakte Messias bekend

8 Hij is goed

9 Hij blijft on

10 Hij straft of

11 Onmetelijk

12 Hij neemt

13 Zoals een v

14 Hij kent on

15 Kort is het

16 een windvl

17 Maar Gods

18 voor wie zi

19 De Heer he

20 Engelen, d

21 hemelse m

22 Heel de sch

23 iedereen, v

24 Ook ik dan

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

Ook kunnen alternatieve vertalingen worden vermeld. Maar het is duidelijk dat voor aantekeningen van stichtelijke aard geen plaats is. Het gaat vooral om toelichtingen van linguïstische en exegetische aard die niet confessioneel gebonden zijn. Door de bijbellezers met dergelijke zorgvuldig gekozen aantekeningen van informatie te voorzien zal naar verwachting worden voorkomen dat verantwoorde interpretaties van een tekst worden uitgesloten.

Waarom de Groot Nieuws Bijbel?

Bij het verschijnen van de *Groot Nieuws Bijbel* in 1983 was afgezien van de volledige realisatie van wat het algemeen bestuur van het NBG in 1979 in de statuten had beschreven. Wel werden er inleidingen op de bijbel en op de bijbelboeken opgenomen, en achterin veel aanvullende informatie (zoals een verklarende woordenlijst en een tijdstafel). Maar de editie van 1983 kon wat aantekeningen betreft niet wedijveren met vergelijkbare buitenlandse uitgaven zoals de *Today English Version*, *Gute Nachricht* en *En français courant*. Daarin vond de lezer onder aan elke bladzijde ook tekstverwijzingen, alternatieve vertalingen of verklarende opmerkingen bij het gelezen tekstgedeelte. In zekere zin moest er wat dat betreft met de *Groot Nieuws Bijbel* toch iets ingehaald worden.

Als het NBG dan een bijbel met aantekeningen wilde uitgeven, leek het ook in een ander opzicht redelijk om daarvoor de *Groot Nieuws Bijbel* te kiezen. De GNB bevat een vertaling waarin het expliciet maken van woorden en uitdrukkingen een belangrijke rol speelt en waarvan het taalniveau zich heel goed leent om de bijbelse boodschap onder de mensen te brengen. Deze eigenschappen van de GNB kunnen door aantekeningen die de lezer ondersteunen bij de interpretatie van de tekst, aanzienlijk worden versterkt. Dat komt het begrip van de bijbeltekst alleen maar ten goede. En bovendien: de aantekeningen of voetnoten kunnen zich beperken tot zaken die ook na de meest heldere vertaling echt toelichting behoeven. Bijvoorbeeld wanneer een historisch of cultureel aspect in de bijbeltekst niet bekend is aan moderne westerse lezers. In Sefanja 1:9 lezen we in de *NBG-vertaling 1951* 'Ook zal Ik te dien dage bezoeking doen over allen die over de drempel springen.' De *Groot Nieuws Bijbel* vertaalt hier: 'Als die dag aanbreekt, straf ik hen die uit bijgeloof over de drempel van het heiligdom springen.' Op zich geeft de GNB een duidelijke vertaling zonder moeilijke begrippen. Maar zonder aanvullende informatie zal de gewone bijbellezers niet begrijpen waarom men vermijdt op de drempel van het heiligdom te stappen. De functie van een aantekening is om de lezers die informatie over de tekst te verstrekken die voor het verstaan van belang is en waarover meer ingevoerde lezers wel zouden kunnen beschikken. Of dat laatste altijd het geval is, is natuurlijk moeilijk vast te stellen. Een

aantekening bij Sefanja 1:9 helpt in elk geval de lezer verder: 'Bijgelovig meende men dat de drempel de zetel van demonen is, die men niet mag krenken door op hun hoofd te gaan staan. Vergelijk 1 Samuel 5:5.' Dankzij het speciale karakter van de vertaling in de *Groot Nieuws Bijbel* is het ook niet nodig om aantekeningen te geven bij plaatsen die in traditionele bijbelvertalingen duister bleven. Daarin zijn bepaalde uitdrukkingen vaak woordelijk of letterlijk vertaald. Aangezien het dan kan voorkomen dat de betekenis van een bijbelse uitdrukking niet of nauwelijks wordt gecommuniceerd, moet de betekenis daarvan worden uitgelegd in een voetnoot of aantekening. In de *Statenvertaling* bijvoorbeeld luidt 1 Kronieken 29:24 'En al de vorsten, en helden, ja, ook al de zonen van koning David, gaven de hand, dat zij onder de koning Salomo zijn zouden.' De Statenvertalers hebben hier het probleem van de begrijpelijkheid van de letterlijke vertaling gezien en in een kanttekening de bedoeling van de Hebreeuwse uitdrukking 'de hand geven onder...' verklaard: *Dat zij Salomo voor hun koning en overheer kenden en aannamen*. In feite konden de Statenvertalers dit probleem al bij de vertaalarbeid oplossen, maar zij prefereerden een woordelijke vertaling waarvan ze de betekenis in een aantekening moesten bijleveren. De vertalers van de *Groot Nieuws Bijbel* stelden de overdracht van de betekenis van de bijbeltekst centraal. Dat is een belangrijk verschil met andere vertalingen: het zo helder mogelijk communiceren van de inhoud en betekenis krijgt voorrang. In de vertaling van de *Groot Nieuws Bijbel* luidt dan 1 Kronieken 29:24: 'Niet alleen de aanvoerders en de helden, maar ook de zonen van koning David beloofden koning Salomo zonder uitzondering trouw.' Een vertaling die niet alleen precies, maar ook in alle opzichten verantwoord is. De keuze van de *Groot Nieuws Bijbel* heeft dus voor een editie met aantekeningen duidelijk voordelen. In de eerste plaats kan aan een breed publiek een hoeveelheid bijbelkennis worden aangeboden die lang niet voor iedereen toegankelijk is. In de tweede plaats staat de begrijpelijkheid van de vertaling toe dat de aantekeningen beperkt en zo zakelijk mogelijk kunnen zijn.

Welke aantekeningen?

Sinds het begin van de negentiende eeuw hebben de bijbelgenootschappen gedebatteerd over de vraag of zij ook zelf bijbels met aantekeningen mochten uitgeven. Men had immers besloten om in navolging van het BFBS, de *British and Foreign Bible Society*, de bijbel in vertaling uit te geven *without note or comment*. Maar wat moet men daaronder verstaan? Eigenlijk zijn heel eenvoudige hulpmiddelen als hoofdstuknummers, verscijfers en perikoopopschriften ook aantekeningen die een uitgever toevoegt aan de bijbeltekst in de verwachting dat de lezers die daardoor

beter zullen lezen en begrijpen. Oorspronkelijk komen deze immers niet in de bijbel voor. Maar meestal hanteert men een meer inhoudelijke definitie van aantekeningen en reserveert men de term voor specifieke opmerkingen onder aan de pagina of achter in de uitgave, die de tekst van een verklaring voorzien, illustreren, hetzij door een omschrijving, hetzij door een verwijzing naar een ander bijbelgedeelte dat licht kan werpen op de gelezen tekst. Dat laatste is specifiek het geval bij citaten of toespelingen waarvan de bron wordt vermeld. In de loop der tijden zijn de meningen over het opnemen van aantekeningen naast een vertaling enigszins gewijzigd, vooral als het daarbij gaat om het bevorderen van goed bijbelgebruik.

Binnen het kader van de uitgave *Groot Nieuws Bijbel* is gekozen voor de volgende soorten aantekeningen:

- 1 inleidingen op de bijbelboeken en op de verschillende bijbeldelen;
- 2 tekstverwijzingen bij citaten en toespelingen;
- 3 verwijzingen naar teksten met een verwant thema of verschijnsel;
- 4 verklaring van culturele, religieuze of historische zaken of personen;
- 5 kaartjes e.d. bij vragen van geografische aard;
- 6 vermelding van belangrijke afwijkende tekstoverleveringen en vertaal-mogelijkheden.

Een belangrijke functie in de editie van een bijbelvertaling met aantekeningen hebben verder de verklarende woordenlijst, een historisch overzicht, en lijsten van maten en gewichten, parallelle passages, eigennamen e.d. Ook dit is algemene informatie waarmee de lezer beter de tekst van de vertaling en de achtergronden ervan kan begrijpen.

Voor wie aantekeningen?

Evenals bij het maken van de vertaling in de *Groot Nieuws Bijbel* is bij de voorbereiding van de editie met aantekeningen rekening gehouden met de toekomstige lezers. Het uitgangspunt is geweest dat een bijbel met aantekeningen frequent en intensief gebruikt zal worden in bijbelstudie-kringen, door cursisten theologische vorming, en ook op scholen. Gezien het karakter van de Groot Nieuws-vertaling mag men veronderstellen dat ook zij die niet vertrouwd zijn met de bijbelse taal door een editie met aantekeningen gemakkelijker kunnen participeren in het gesprek over bijbel en kerk. Daarnaast zullen ook veel individuele lezers een bijbel met aantekeningen op prijs stellen.

Gerichtheid op de genoemde doelgroepen heeft consequenties voor de aard van de aantekeningen. Die kunnen niet een gecomprimeerde samenvatting zijn van alles wat de bijbelwetenschap ooit heeft voortgebracht. De aantekeningen zijn dus niet afgestemd op de behoefte van theologen die naast hun eigen studiemateriaal ook nog de *Groot Nieuws Bijbel* als

naslagwerk zouden willen gebruiken. De *Groot Nieuws Bijbel* is niet een theologisch handboek, maar eerder een verantwoorde en praktisch opgezette gids voor elke bijbellezer. Ook degenen die meditatief materiaal rond de bijbel zoeken, zullen wel hun voordeel kunnen doen met de schat aan bijbelkennis in deze editie met aantekeningen, maar er bestaan voor deze groep bijbelgebruikers elders goede mogelijkheden om meditatief materiaal te vinden over een bijbelgedeelte. De bedoeling van de aantekeningen is uiteindelijk dat zij bijdragen tot verheldering van de tekst in het kader van het boek waarin ze zijn opgenomen. Dat vraagt om een inductieve werkwijze: welke vragen roept de tekst bij de lezer op en hoe kunnen die beantwoord worden vanuit de gegeven tekst? In het algemeen is ernaar gestreefd het taalniveau van de vertaling te respecteren bij de formulering van de aantekeningen. Met de opstellers daarvan is echter afgesproken dat het gebruik van vakjargon indien gewenst is toegestaan, mits dit ergens wordt verklaard. In de aantekeningen is soms sprake van de Septuaginta. In de woordenlijst achterin wordt dan uitgelegd dat het gaat om een oude Griekse vertaling van het Oude Testament, genoemd naar de (tweeën)zeventig vertalers die volgens de traditie deze vertaling zouden hebben vervaardigd.

Wie maakten de aantekeningen?

De aantekeningen bij de *Groot Nieuws Bijbel* zijn gemaakt door enkele tientallen exegeten die deskundig zijn op het terrein van de verschillende bijbelboeken; de meesten van hen doceren aan een universiteit of hogeschool in Nederland en België. Ze zijn geredigeerd door een redactieteam dat niet alleen heeft gelet op de onderlinge samenhang van de aangeleverde aantekeningen, maar ook op de vraag in hoeverre zij voldoen aan de geformuleerde richtlijnen. Die laatste hielden voornamelijk in dat de verklaringen nooit over de tekst mochten gaan heersen, dat daarom zowel hun aantal als inhoud bescheiden moest zijn, sober geformuleerd, geen extra vragen oproepend, maar altijd antwoord gevend op vragen die bij het lezen van de tekst als vanzelf opkomen. Bij dat laatste geldt dan weer de beperking dat een aantekening iets moet aanreiken dat essentieel is voor het begrip van de tekst. De bijbeltekst roept immers bij lezing allerlei vragen op, die steeds van interpretatieve aard zijn. In een bijbelvertaling moeten zulke zaken principieel opengelaten worden. Een goed voorbeeld van de aard van een verklaring van een onbekend gegeven is de aantekening bij Genesis 44:5. De huismeester van Jozef heeft de opdracht om te zeggen aan de broers die zojuist zijn huis hadden verlaten: *Waarom hebben jullie de zilveren beker gestolen? De beker waar mijn meester uit drinkt en waarmee hij de toekomst pleegt te voorspellen? Hoe hebben jullie dat kunnen doen!* De vertaling is goed en duidelijk, maar de lezer moet

erkennen dat ze toch veel kennis veronderstelt die nodig is voor het verstaan van de tekst. Wat is het verband tussen het voorspellen van de toekomst en een beker? Hoe gaat dat precies? In de aantekening wordt nu een bekend gebruik uit het oude Nabije Oosten toegelicht: Genesis 44:5: *waarmee hij de toekomst pleegt te voorspellen*. Op grond van de oliedruppels die men in het water in de beker laat vallen, doet men voorspellingen over de toekomst. De beker heeft de vorm van een vrij platte schaal. Over dit gebruik gaan veel teksten uit Babylonië.

Degenen die de aantekeningen maakten en redigeerden, moesten voortdurend peilen waar de bijbeltekst bijvoorbeeld kennis van cultuur en geschiedenis van het oude Nabije Oosten veronderstelde, noodzakelijk voor een goed begrip van de tekst, en bedenken hoe deze in zo beknopt mogelijke vorm in een aantekening onder woorden kon worden gebracht. In feite geldt dat niet alleen voor aantekeningen van culturele aard, maar voor elk soort van aantekeningen die hierboven is beschreven.

Inleidingen

De inleidingen op de bijbelboeken bevatten voornamelijk informatie die de lezer kan helpen bij het verstaan van het tekstgeheel. Als dat dienstig is, wordt iets gezegd over auteur en tijd van ontstaan, over het soort tekst dat de lezer in handen heeft, over de aard van de inhoud en de indeling ervan. Dat betekent dat de inleidingen in de GNB-editie van 1983 zijn herschreven. De toen geuite kritiek op de inleidingen heeft ertoe geleid dat de functionaliteit van de zogenoemde inleidingsvragen bij bijbelboeken voor dit type van vertaling opnieuw is getoetst. Voorop staat de vraag op welke manier de bijbellezer een correcte indruk kan krijgen van de aard en de inhoud van een bijbelboek. Om een voorbeeld te geven: een passage uit de inleiding op het boek Rechters:

De titel van dit boek, Rechters (of Richteren), is de gangbare weergave van een Hebreeuws woord dat 'rechter' betekent, maar ook met 'leider' vertaald kan worden. Het grootste deel van het boek gaat over personen in Israël die in de eerste plaats als redder optraden: zij gaven leiding aan de Israëlieten in noodsituaties. Sommigen van hen hebben misschien de functie van rechter vervuld.

Het boek Rechters gaat over de periode tussen de intocht in Kanaän en de instelling van het koningschap, ongeveer tussen 1200 en 1020 voor Christus. In die tijd ging het de Israëlitische stammen erom zich te handhaven in de gebieden waar zij zich gevestigd hadden, en hun land te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf. In dit boek wordt beklemtoond dat Israël's voortbestaan afhankelijk is van zijn trouw aan God. (...)

Tekstverwijzingen

In de *Groot Nieuws Bijbel met aantekeningen* zijn veel tekstverwijzingen opgenomen bij citaten en toespelingen. In de aantekeningen bij de evangeliën wordt natuurlijk verwezen naar synoptisch vergelijkbare passages. Dat geldt ook voor parallellen in de boeken Koningen en Kronieken in het Oude Testament. Wie dergelijke passages naast elkaar legt, zal wel snel ontdekken dat ze zelden letterlijk overeenstemmen, maar veelal variaties bevatten die in hun directe context een eigen betekenis hebben. Wanneer een citaat niet geheel overeenkomt met het geciteerde of eerder een toespeling is, wordt verwezen met 'vergelijk'. Zo luidt de aantekening bij Marcus 1:2-3 *Zie Exodus 23:20; Maleachi 3:1; Jesaja 40:3; vergelijk Lucas 7:27.*

Over het algemeen wordt bij verwijzingen (voor een citaat of anderszins) de vuistregel gehanteerd dat hooguit drie of vier verwijzplaatsen worden genoemd, omdat de verwijzingen behulpzaam moeten zijn en een teveel aan informatie eerder verwarring sticht. Zo treft men bij Marcus 9:49-50 de volgende aantekening aan:

zout: het zout is hier een beeld van zuiverheid en houdbaarheid.

Vergelijk ook het zout bij brandoffers: Leviticus 2:13 en Ezechiël 43:24.

Vergelijk verder Matteüs 5:13; Lucas 14:34-35.

Er konden hier zoals bijbelkenners weten ongetwijfeld meer verwijzingen naar de functie en de betekenis van zout in andere verbanden worden genoemd (bijvoorbeeld Ezra 4:14). Het ging er echter steeds om dat op het juiste moment wordt gewezen op de essentiële aspecten van een bijbels begrip.

Een tekstverwijzing is bijzonder zinvol wanneer deze de gelezen passage met gegevens elders in de bijbel verduidelijkt. In 1 Kronieken 24:2 wordt bijvoorbeeld over twee zonen van Aäron, Nadab en Abihu, gezegd dat zij eerder stierven dan hun vader. Een bericht over de omstandigheden rond hun dood zoekt men in het boek Kronieken tevergeefs. De woorden veronderstellen hier kennis van een passage in het boek Leviticus. De verwijzing naar Leviticus 10:1-7 stelt de lezer in staat om direct kennis te nemen van achtergrondinformatie van de bijbelschrijver.

Verklaring van cultuurgebonden teksten

De bijbelboeken zijn op schrift gesteld in een andere tijd en beïnvloed door een geheel andere cultuur dan waarin wij leven. Dit heeft onvermijdelijk tot gevolg dat de lezer sommige passages niet begrijpt of geneigd is deze anders op te vatten dan de bedoeling is. In Genesis 16:1-3 staat: *Abrams vrouw Sarai had een Egyptische slavin, die Hagar heette. Omdat ze zelf kinderloos gebleven was, zei ze tegen Abram: 'Je ziet dat de Heer mij geen kinderen laat krijgen. Je moet maar met mijn slavin gaan slapen.'*

Misschien kan zij in mijn plaats een kind ter wereld brengen.' Abram stemde ermee in en Sarai gaf haar Egyptische slavin Hagar aan Abram als vrouw. De vertaling is hier duidelijk en precies. Toch zal niet iedereen begrijpen wat er aan de hand is, omdat de maatregel van Sarai ons vreemd overkomt. Daarom is er bij Genesis 16:2 een aantekening opgenomen, waarin het gedrag van Sarai als legitiem wordt verklaard. Volgens het oude oosterse recht kon een onvruchtbare echtgenote een kind van een door haar aan haar echtgenoot ter beschikking gestelde slavin als haar eigen kind beschouwen. Haar echtgenoot kon het per contract als zoon en erfgenaam legitimeren. Soortgelijke situaties doen zich ook voor in Genesis 30:3 en 9. Zonder aanvullende informatie kan een dergelijke maatregel onjuist worden uitgelegd.

Verklaring van historische personen

Wanneer personen een belangrijke rol vervullen in de bijbel, zijn in de woordenlijst achter in de editie met aantekeningen de belangrijkste gegevens over hem of haar vermeld (bijv. Nebukadnessar). Het kan in dit verband ook gaan om een volk of een bevolkingsgroep (bijv. Filistijnen). Verklaringen van een incidenteel voorkomende historische persoon vinden we bij Handelingen 23:24 *Felix*: Marcus Antonius Felix was Romeins stadhouder van Judea, van 52 tot 60.

Geografische informatie

De *Groot Nieuws Bijbel met aantekeningen* is op het punt van geografische informatie bijzonder compleet uitgevoerd. Achter in de uitgave zijn zestien landkaarten in kleur opgenomen, afkomstig uit de *Oxford Bible Atlas*. Deze kaarten geven alle aardrijkskundige plaatsen in Israël en het oude Nabije Oosten die in de bijbel als belangwekkend zijn genoemd. Een volledige index helpt de lezer bij het zoeken op de juiste kaart en met precieze coördinaten. Bovendien zijn kleine kaartjes bij wijze van illustratie in de tekst opgenomen. Deze kaartjes ondersteunen de lezer bij de identificatie van een bepaalde plaats, streek of land. Bij de tekst van Genesis 8:4, waar wordt verteld dat Noach met zijn boot blijft steken op het Araratgebergte, wordt door middel van een kaartje duidelijk gemaakt waar dat gebergte (niet een berg!) moet worden gezocht.

Andere teksttraditie

Een uitgave van een bijbel met aantekeningen maakt het mogelijk ook bijzonderheden over de vertaalde brontekst op te nemen. Bij Handelingen 8 is een aantekening opgenomen die verklaart waarom het gedeelte Handelingen 8:26-40 in de *NBG-vertaling 1951* iets langer is. Voor de laatstgenoemde vertaling is namelijk een Griekse tekst gebruikt, waarin de

dialogo tussen Filippus en de kamerheer van de koningin van Nubië is aangevuld met een vers dat in andere gezaghebbende Griekse teksten ontbreekt - en daarom ook niet in de vertaling van de *Groot Nieuws Bijbel* is te vinden. In de aantekening bij Handelingen 8:36 is die andere teksttraditie vermeld:

Een paar handschriften voegen toe: (8:37) *'Niets,' antwoordde Filippus, 'als u maar met heel uw hart gelooft.'* De ander antwoordde: *'Ik geloof dat Jezus Christus de Zoon is van God.'*

Woordspelingen

In de oorspronkelijke Hebreeuwse en Griekse teksten van de bijbel komt nogal eens een woordspeling voor die in de vertaling zo goed als verloren gaat. Dat is een logisch gevolg van het feit dat het Hebreeuws en het Grieks een geheel andere taalstructuur hebben dan het Nederlands. Een vertaling met aantekeningen biedt de mogelijkheid om de lezer op deze eigenaardigheden van de brontekst te wijzen. Zo wordt in *De brief aan Filemon* in de verzen 11 en 20 een woordspel met de naam Onesimus gemaakt, dat in vers 20 tot de keuze voor een andere vertaling kan leiden. De aantekeningen luiden:

- 11 *Van nut*: Paulus maakt een woordspeling op de naam Onesimus, die 'nuttig' betekent.
- 20 *van nut* of 'ter wille', wellicht eenzelfde woordspeling als in 11 (zie aantekening).

Een ander voorbeeld van een aantekening over een woordspeling vindt men bij Handelingen 13:10:

zoon van de duivel: woordspeling op zijn naam Barjesus (13:6), die 'zoon van Jezus' betekent.

Tot slot

Men zou zich kunnen afvragen of het vertalen van de bijbel wel zonder verklarende aantekeningen kan. Het is hier niet de plaats om daar uitvoerig op in te gaan. Wel willen wij wijzen op de verschillende mogelijkheden daarbij. De geïnteresseerde leek heeft altijd de mogelijkheid antwoorden op gerezen vragen op te zoeken in een commentaar waarin zowel op achtergronden als op de uitleg van de tekst wordt ingegaan. De bijbelvertaler heeft als eerste verantwoordelijkheid de tekst zoals die er ligt te laten spreken en niet voor de voeten te lopen. Wie vertaalt met het idee in voetnoten de 'eigenlijke' betekenis van de tekst kwijt te kunnen, hinkt op twee gedachten: enerzijds wel een Nederlandstalige tekst te bieden, maar anderzijds niet echt de tekst van de ene taal in de andere om te zetten. De aantekeningen bij de vertaling in de *Groot Nieuws Bijbel* geven een soort informatie die de lezer wil helpen de meest eenvoudige vragen die

opkomen te beantwoorden, zonder die in de weg te zitten met uitleg van de tekst. Dat is van meet af aan de zorg geweest voor deze uitgave: wel hulp bieden, maar vermijden dat er tendensen, theologie, gekleurde interpretatie in de aantekeningen komen, waar de lezer niet om vraagt. Voor de doorsnee-lezer zullen de aantekeningen een verrijking zijn die bijdraagt tot een beter begrip van de bijbeltekst; voor de ingewijde lezer zal de geboden informatie zaken die anders elders worden opgezocht, sneller toegankelijk maken.

Dr. J. van Dorp en dr. L. van Kampen waren eindredacteur Oude Testament resp. Nieuwe Testament van de *Groot Nieuws Bijbel met aantekeningen*. Zij zijn werkzaam op de afdeling Vertalen van het Nederlands Bijbelgenootschap, waar zij onder meer werken aan de Nieuwe Bijbelvertaling.

Alvernaconferentie 1998 over 'Bijbel en kerk'

Anja de Zeeuw

Terwijl in de Amsterdamse Nieuwe Kerk een grote tentoonstelling over de zwarte farao's uit Egypte druk werd bezocht, kwam in een bovenzaaltje van dezelfde kerk een select gezelschap van bijbelminnaars bijeen. 'Is het niet geweldig leuk om juist hier te spreken over het verhaal van bevrijding?' zei een van de gastsprekers op de Alvernaconferentie die op vrijdag 23 januari in Amsterdam werd gehouden. Deze conferentie, genoemd naar een klooster te Heemstede, was georganiseerd door de Raad voor Contact en Overleg betreffende de Bijbel (RCOB), de NCRV en het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG). Thema van de bijeenkomst was 'Bijbel & Kerk, een spannende verhouding'; ook was een deel van het programma bedoeld als opmaat voor het Jaar met de Bijbel (1998 - 1999).

RCOB-voorzitter dr. C.F.G.E. Hallewas opende de conferentie. Hij haalde wijlen prof.dr. H. Berkhof aan die ooit heeft gezegd: 'De kerk is daar waar de bijbel op de kansel ligt.' 'Naar reformatorisch gebruik is de kerk de gemeenschap die samenkomt rond de Schriften,' vervolgde de evangelisch-lutherse predikant Hallewas. 'Uit onderzoek blijkt dat de kerkdienst nog steeds de belangrijkste plaats is voor het horen lezen van de bijbel. De kerk kan niet zonder de bijbel, maar de kerk heeft niet het alleenrecht op de bijbel. Staan kerken de bijbel soms in de weg?' vroeg hij zich af. 'Het Woord gaat zijn gang buiten kerkelijke wegen om. Wanneer mensen nu de bijbel lezen, doen zij dat vaak vanuit de persoonlijke relevantievraag: wat heeft de bijbel mij te zeggen in mijn persoonlijke omstandigheden, voor mijn levensontwerp?' Hallewas memoreerde ook de verschuiving in opvattingen over de bijbel, van 'Woord van God' naar 'boek van menselijke ervaringen'. De voorzitter van het bijbelplatform lichtte toe dat de RCOB met de Bijbelzondag, al vele jaren de laatste zondag van januari in tal van kerken, bedoelt naast aandacht voor de inhoud van de bijbel ook aandacht voor

het werk van bijbelvertalen, -uitgeven en lezen van de bijbel op te roepen. Het Jaar met de Bijbel, dat er op instigatie van de RCOB komt, moet de bijbel niet alleen als geloofsboek maar evengoed als cultuurgoed belichten. *Prof. drs. B.P.M. Hemelsoet*, emeritus-hoogleraar Nieuwe Testament aan de katholieke Theologische Universiteit Utrecht/Amsterdam, ging in zijn bijdrage in op de reikwijdte van het begrip 'woord van God'. Dit mag volgens Hemelsoet niet te snel geïdentificeerd worden met de bijbel. 'Het woord van God (...) is de toezegging Gods, is Zijn belofte, Zijn Woord, waaraan Hij mag worden gehouden, terwille waarvan wij Hem mogen zegenen. Aan dat woord is alles ondergeschikt. Want Zijn Woord betreft de grondvesting der wereld, (...), in dat Woord wordt het Messiaanse programma gehoord. Van dat Woord staat geschreven: "en het Woord geschiedde: vlees". Dat Woord is het onderwerp, dat Woord is het Messiaans programma, - de Schriften getuigen ervan, en Jezus is het predikaat.' De bijbel is het Woord van God, omdat de bijbel allereerst en bovenal getuigt van het Messiaanse programma, aldus Hemelsoet. Hij zei voor de aanduiding 'kerk' liever 'gemeente' te zien, in navolging van Tom Naastepad, die daarover schreef: 'noem (haar) simpelweg gemeente, dat is immers de schoonste naam voor mensen op aarde die bij elkander horen'. Hemelsoet ging daarop door: 'Deze gemeente is er vanwege de bijbel, vanwege het Woord van God.'

Ds. E. Overeem, oud-preses van de gereformeerde synode, beschreef de relatie tussen gereformeerden en de bijbel. Volgens het NBG-NCRV-onderzoek naar bijbelbezit en bijbelgebruik in Nederland¹ hebben de gereformeerden de meeste bijbels in huis en lezen ze er het vaakst in. Maar het was volgens de Harense predikant te kort door de bocht om te zeggen dat de verhouding tussen gereformeerden en de bijbel totaal onproblematisch is. Er zijn immers in diverse stadia van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland heftige discussies geweest over Schriftgezag en Schriftkritiek. Hoe moest het menselijke, het tijdgebundene, in de bijbel gewaardeerd worden? In het synoderapport 'God met ons, over de aard van het Schriftgezag' uit 1980 werd zoveel ruimte gemaakt voor de menselijkheid van de Schrift, dat de vraag op zijn plaats was of de openbaringskant van het geloof niet verdampte, bij alle nadruk op de geloofskant van de openbaring.

Pleidooi voor de kerk

Ds. Overeem vond de religieuze individualisering anno 1998 te ver doorschieten, ook wat bijbellezen en visie op de bijbel betreft. 'Ieder gelooft op hare of zijne wijs, zit met zijn of haar Schriftboekje in een hoekje; elk instituut is verdacht. Als de bijbel inderdaad alleen maar een boek met ervaringsverhalen is, (...) dan is er ook geen kerk meer nodig. Want iedereen

is haar of zijn eigen ervaringsdeskundige.' Ds. Overeem hield een pleidooi voor herwaardering van de kerk. 'Waar de kerk zal verdwijnen, moet je je niet meer rijk rekenen over het bijbelgebruik.(...) Op je eentje houd je het bijbellezen gewoonweg niet vol. Ook dat staat in de Schrift. Het lichaam van Christus is geen optelsom van losse bijbellezende lichaamsdelen, die elk tot een eigen leesresultaat komen, maar het gaat voor de leden uit. Loslopende heiligen zullen nooit de lengte en breedte en hoogte en diepte van de liefde van Christus kunnen peilen.(...) Als we de bijbel wérkelijk lezen, met wat voor Schriftbeschouwing dan ook, dan komt de kerk weer in beeld. Want het geloof is niet uit het lezen, maar uit het gehoor - liefst met zoveel mogelijk heiligen.' Dat 'samen met alle heiligen' vulde ds. Overeem graag oecumenisch in, met orthodoxe, anglicaanse, lutherse en rooms-katholieke heiligen. 'Als je "samen met alle heiligen" leeft, is de uitdrukking "gereformeerde Schriftbeschouwing" in tegenspraak met zichzelf,' aldus Overeem. Hij zei niet terug te willen of te kunnen naar de gereformeerde Schriftbeschouwing van vroeger. 'Ik heb met twee woorden over de bijbel leren spreken: Gods mensenboek. En 't is gelukkig allebei even waar.'

Leven met een 'groter bijbeltje'

De volgende spreker, de baptistenpredikant *ds. Teun van der Leer*, tevens voorzitter van de Evangelische Alliantie, betreurde dat evangelischen in een onderzoek als Bijbelbezit en bijbelgebruik in Nederland, ontbraken. Hij stelde dat evangelischen de grootste groep bijbellezers-thuis zijn; voor hen geldt in mindere mate dat zij vooral in de kerk uit de bijbel (horen) lezen. De bijbel is de evangelischen dierbaar, aldus ds. Van der Leer. 'Het is Gods "liefdesbrief" aan alle mensen. Hij spreekt daarin tot ons; het is "Vaders Boek".' Van der Leer pleitte onder meer voor een persoonlijke omgang met de Schrift. Het Woord moet in het hart van christenen wonen. Wat de evangelische traditie betreft gaf ds. Van der Leer kritiek op drie zaken.

In de eerste plaats vond hij dat in de praktijk het Nieuwe Testament overgewaardeerd en het Oude Testament ondergewaardeerd wordt. 'Van het eigen "tegoed" van het Oude Testament is te weinig besef,' aldus de Westervoortse baptistenpredikant. 'Dit blijkt ook uit het feit dat men zich bij bijbelvertaling en -verspreiding vaak beperkt tot het Nieuwe Testament en dan in de verslaggeving toch spreekt over het uitdelen van bijbels.' Ten tweede moet de bijbellezing in evangelische kerkdiensten een zelfstandig onderdeel van de liturgie zijn, en niet, zoals nu vaak het geval is, een opmaat (of kapstok) voor de prediking. En de lezingen moeten evenwichtig uit het Oude en het Nieuwe Testament geput worden, terwijl ook minder bekende gedeelten aan bod moeten kunnen komen, zo zei Van der Leer. Hij keerde zich in de derde plaats tegen selectief bijbelgebruik: 'De meeste

evangelische christenen leven met een "klein bijbeltje". Ook is tegenspraak vanuit de bijbel moeilijk te verteren door evangelischen. Gods woord is niet alleen antwoord, maar ook weerwoord tegen onze eigenzinnigheid en hoogmoed.' De evangelische beweging moet zich dan ook toeleggen op het leven met een 'groter bijbeltje', op de plaats van de Schrift in de eredienst, op verkondiging van het Woord naar buiten toe als bevrijdend en heilbrengend en op vergroting van de bijbelkennis, die ook bij evangelischen schrikbarend afneemt. Het Jaar met de Bijbel zal voor de evangelischen nadrukkelijk in dienst staan van evangelisatie, kondigde de EA-voorzitter aan. 'Het gaat er ons niet alleen om de ingrediënten van het brood te etaleren, maar om hongerige magen te vullen.'

Tijdens de aansluitende discussie, die onder leiding stond van NCRV-programmamaker dr. Yko van der Goot, werd onder andere benadrukt dat doorleefd geloof en doorleefde overlevering belangrijk zijn voor het doorgeven van de bijbel.

In zijn openingsreferaat van het middagprogramma typeerde ds. W. van Galen, plaatsvervangend algemeen secretaris van het NBG, diverse soorten bijbellezers. Hij onderscheidde:

- standvastige wetters
- regelmatige doorlezers
- bevlogen 'evangelielezers'
- liturgie-vierende bijbelhoorders
- onregelmatige gebruikers
- situationeel belangstellenden
- cultureel geïnteresseerden
- zin zoekenden
- incidenteel aangesprokenen.

Van Galen hoopte dat het Jaar met de Bijbel alle groepen bijbellezers versterkt in hun eigen bijbelgebruik, en hen uitnodigt die ervaring met anderen te delen. Hij riep de kerken op om explicieter bezig te zijn met de vraag hoe het bijbellezers bevorderd kan worden en met welke strategie mensen aangesproken kunnen worden die geen boodschap aan de bijbel hebben. Kerken moeten volgens hem niet te schutterig zijn in het behulpzaam zijn van mensen om de bijbel 'van slot te krijgen'. De catechese van de kerk en het godsdienstonderwijs op de middelbare school zijn daarvoor belangrijke gelegenheden. 'Veel kinderen zijn daar hun band met de bijbel kwijtgeraakt. Ze leerden wel - direct of indirect - hoe het niet in elkaar stak, maar een ander verstaan van de bijbel werd niet opgebouwd.'

Welke God?

Mevrouw H. van Dijk, hoofd afdeling Cultuur en Godsdienst van NCRV-tv, lichtte toe hoe de NCRV in enkele van haar programma's de bijbel een

plaats gaf. In de eerste plaats zijn er de bijbelse speelfilms, waarvan de NCRV mede-opdrachtgever is. Van de 24 bestelde films zijn er inmiddels zes af, waaronder die over Abraham en Jakob. Deze films hebben in de hele wereld een nieuw kijkerspubliek aangeboord. Ze komen in de top-10 van meestbekeken programma's of films voor. Jonge kijkers vragen zich naar aanleiding van de films af: 'Over welke God gaat het?', zo blijkt de NCRV uit binnengekomen brieven.

De NCRV heeft ook geëxperimenteerd met het voorlezen van bijbelgedeelten in tv-uitzendingen, soms gecombineerd met muziekfragmenten, soms met dramafragmenten. Ook deze uitzendingen roepen veel reacties op. Mevrouw Van Dijk kondigde verder aan dat er een serie 'Opstandige verhalen' uitgezonden zal worden, waarin moderne acteurs verhalen van Pasen vertellen. Als laatste spreker op de Alvernaconferentie kwam drs. C.M. Boerma, voorzitter van de Stichting Jaar met de Bijbel, aan het woord. Hij gaf de aanwezigen informatie over het Jaar met de Bijbel, dat in september 1998 begint. Dat jaar probeert de bijbel los te weken uit de kerkelijke setting en terug te plaatsen op de sociale en culturele agenda. (Zie artikel over dit Jaar op pag. 25 van dit nummer van MAW). Een van de aanwezigen vroeg drs. Boerma juist naar de sociale agenda van het Jaar met de Bijbel. 'Hoe kan dit Jaar inspelen op bijvoorbeeld de massale verontwaardiging in Vlaanderen en Nederland over aspecten van verloedering, die zichtbaar worden?' Boerma antwoordde dat juist uit de belangstelling in hoog-artistieke kringen voor de bijbel blijkt dat onze cultuur zich gaat openen voor grondwaarden die in de bijbel aanwezig zijn. Dat achtte hij bemoedigend voor de toekomst. Vormen van cultuur waren ook verweven in het verdere programma van de Alvernaconferentie. Zo las acteur Joop Doderer 's morgens psalm 138 en 139 en Spreuken 3 uit de *Groot Nieuws Bijbel*, zoals hij eerder dit seizoen voor de NCRV-radio uit de bijbel voorlas. 's Middags gaf de Amsterdamse cantor Willem Vogel leiding aan het zingen van bijbelliederen uit het Liedboek voor de kerken.

Het verslag van de Alvernaconferentie is voor belangstellenden verkrijgbaar via mw. M. Schouten van de Helpdesk van het NBG, telefoon (023) 514 61 66.

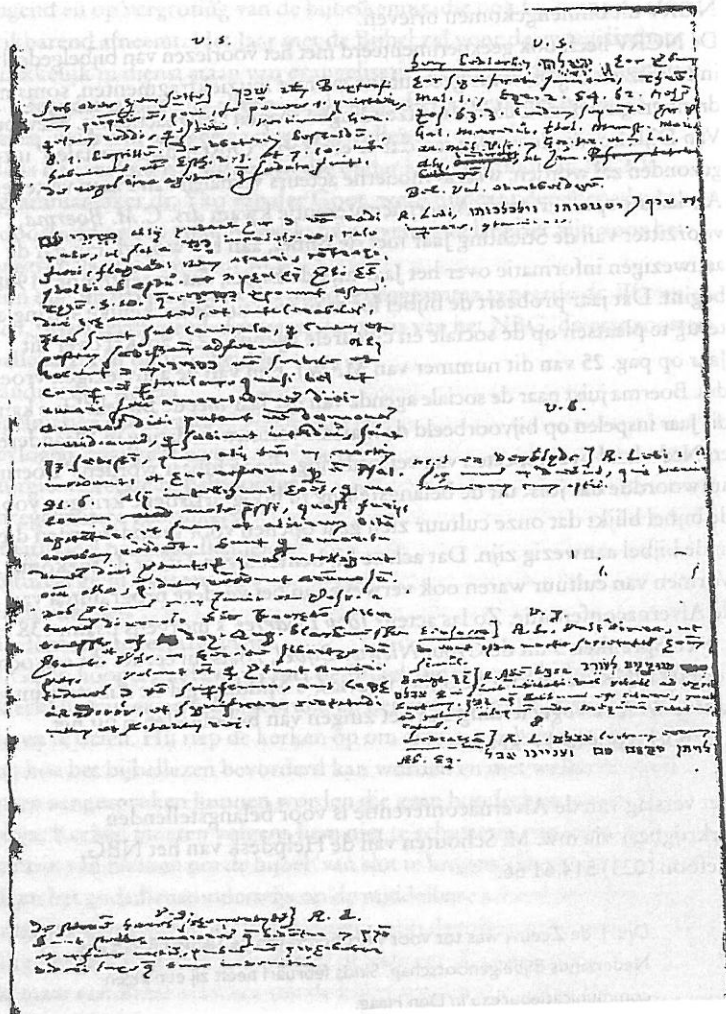
Drs. J. de Zeeuw was tot voor kort hoofd van de sectie PR van het Nederlands Bijbelgenootschap. Sinds februari heeft zij een eigen communicatiebureau in Den Haag.

De Statenbijbel en de rabbijnen

C.M.L. Verdegaal

Nooit eerder is de zogenaamde 'interne' wordingsgeschiedenis van de Statenbijbel (1637) bestudeerd. Het proefschrift *De Statenbijbel en de rabbijnen* laat aan de hand van het boek Job zien hoe de Statenvertalers - in het kielzog van *The English Authorized Version*, ook wel *King James Version* genoemd (1611) - bij het vertalen van de Hebreeuwse tekst rabbijnse interpretaties en door de rabbijnen geïnspireerde exegese van christelijke hebraïsten benutten voor een juist verstaan van de Hebreeuwse tekst.

In het eerste hoofdstuk van de dissertatie wordt de historische context van het vertaalproject beschreven. Aan het einde van de zestiende eeuw had Philips van Marnix van St. Aldegonde, die tijdens zijn burgemeesterschap van Antwerpen op eigen initiatief de Psalmen vanuit het Hebreeuws vertaalde, van de Synode van Zuid-Holland (1592) de opdracht gekregen het Oude en het Nieuwe Testament vanuit de grondtekst te vertalen. De Staten van Holland en de Staten Generaal verschaften de financiële mogelijkheden. Vanwege Marnix' vele diplomatieke bezigheden en zijn vroegtijdige dood leed deze onderneming schipbreuk. Slechts gedeelten van zijn vertaling zijn bewaard gebleven. Marnix' kennis van het Hebreeuws valt moeilijk na te gaan, hoewel de veilingcatalogus van zijn bibliotheek aantoonde dat hij beschikte over een indrukwekkend boekenbezit op het gebied van hebraïca en rabbinica. Na Marnix' dood werden verschillende pogingen ondernomen zijn vertaling te voltooien, evenwel zonder succes. In de Noordelijke Nederlanden was er tegelijkertijd een groeiende interesse voor Hebreeuws en rabbinica, vooral in Leiden, waar geleerden als Scaliger aan de universiteit doceerden en waar de uitgeverijen van Plantijn en Elzevier waren gevestigd.

De notities, niet voor publicatie bestemde aantekeningen van de vertalers, behorend bij Job 3:5-9 (tekst A).

Besluit van de Synode

Hoofdstuk 2 begint in 1618, toen de Synode van Dordrecht (1618-1619) eindelijk het besluit nam om definitief tot een vertaling van het Oude en het Nieuwe Testament uit de grondtekst te komen. De vertaling werd bij voorkeur aan predikanten opgedragen, omdat men van mening was dat geleerden zich te veel met louter theologische kwesties bezighielden. De preses van de Dordtse Synode, Johannes Bogerman, werd gekozen tot voorzitter van de commissie die het Oude Testament zou gaan vertalen. De predikanten Gerson Bucerus en Wilhelmus Baudartius werden zijn medevertalers. Tijdens de Synode werd tevens een commissie voor de vertaling van het Nieuwe Testament gekozen. Bovendien werden er plaatsvervangers voor de vertalers gekozen, alsmede zogenaamde revisoren - een voor elke provincie van de Noordelijke Nederlanden. (De beide Hollanden hadden evenwel ieder een eigen vertegenwoordiger.) De manuscripten van de vertaling, aanwezig in het Oud-Synodaal Archief van de Nederlandse Hervormde Kerk (tegenwoordig in beheer bij het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage), zijn nooit eerder bestudeerd. Het eerste gedeelte van hoofdstuk 2 bevat een beschrijving van het Job-manuscript en van het proefdrukexemplaar dat werd gebruikt tijdens de zogenaamde revisiefase, waarin de vertaling door de revisoren werd beoordeeld en van commentaar voorzien. In dit proefdrukexemplaar werden de definitieve wijzigingen en (eventuele) correcties aangebracht ten behoeve van de *editio princeps* (1637).

Het vertaalproces

In het tweede deel van het hoofdstuk wordt, aan de hand van een analyse van het manuscript, het vertaalproces gereconstrueerd. In dit proces zijn vijf verschillende fasen aan te wijzen. De eerste versie van de vertaling werd verschaft door Johannes Bogerman, die vaak ook nog alternatieven gaf en soms kanttekeningen en notities toevoegde, de laatste niet voor publicatie bestemd, maar alleen ten behoeve van de vertalers. (Voor deze notities zie de afbeelding van het manuscript.) In de notities citeert hij andere vertalingen, commentaren of woordenboeken ter ondersteuning van zijn eigen vertaling. Wilhelmus Baudartius, die de tekst daarna onder ogen kreeg, was primair geïnteresseerd in het Nederlands en zijn wijzigingen hadden dan ook vooral daarop betrekking. De derde vertaler, Gerson Bucerus, was gespecialiseerd in hebraïca en rabbinica. Wanneer hij niet tevreden is met Bogermans vertaling, verwijst hij in zijn notities naar rabbijnse commentaren of naar werken van christelijke hebraïsten die waren beïnvloed door rabbijnse interpretaties. Bogerman bestudeerde vervolgens de notities en voorstellen van zijn collega's en voegde incidenteel nog kanttekeningen en notities toe. Daarna kwamen de drie vertalers bijeen om de voorgestelde

wijzigingen te verwerken en de tekst persklaar te maken. Van het manuscript werd een beperkt aantal exemplaren gedrukt voor de vertalers en de revisoren, die in Leiden bijeenkwamen om, zoals gezegd, de opmerkingen van de revisoren te bespreken en de laatste wijzigingen aan te brengen in de tekst. Zo kwam de definitieve versie van de vertaling tot stand. Aan het eind van het hoofdstuk wordt het hierboven beschreven proces geïllustreerd aan de hand van een aantal voorbeelden uit de vertaling van het boek Job.

Geraadpleegde boeken

Het derde hoofdstuk bevat een overzicht van de door de vertalers geraadpleegde werken, die konden worden getraceerd aan de hand van de verwijzingen in hun notities. Alle Hebreeuwse teksten die de vertalers ter beschikking stonden, worden vermeld. Ook de verschillende door hen geraadpleegde vertalingen - de Septuagint, de Targom, de Vulgaat alsmede nieuwere Latijnse vertalingen en contemporaine vertalingen in de volkstaal - worden behandeld. Daarnaast worden alle gebruikte commentaren, scholia en Hebreeuwse woordenboeken geïnventariseerd. Een beschrijving van de veilingcatalogi van het boekenbezit van de vertaler Johannes Bogerman en de revisor Franciscus Gomarus verschaft nadere informatie betreffende de boeken waarover de vertalers en revisoren konden beschikken.

Rabbijnse interpretaties

De invloed van rabbijnse interpretaties op de vertaling van het boek Job is het onderwerp van het vierde hoofdstuk. Uit een kwantitatieve analyse van de verwijzingen naar rabbijnse teksten blijkt in hoeverre de vertalers werden beïnvloed door de rabbijnse exegese. Verschillende voorbeelden illustreren de diverse vormen van invloed. Het komt voor dat rabbijnse exegese een rol speelt in de allereerste fase van het vertaalproces, maar uiteindelijk toch geen sporen nalaat in de vertaling. In andere gevallen worden rabbijnse interpretaties wel overgenomen in de vertaling; er kan dan sprake zijn van directe invloed, namelijk wanneer de interpretaties rechtstreeks zijn ontleend aan rabbijnse commentaren of woordenboeken, of van indirecte invloed, wanneer de interpretaties afkomstig zijn uit werken van christelijke hebraïsten. Een belangrijk criterium om een rabbijnse interpretatie al dan niet te accepteren was de vraag of deze gevolgd werd door de christelijke hebraïsten. Als de vertaling niet vergezeld gaat van notities, terwijl er toch sprake is van rabbijnse invloed, kan niet worden nagegaan of de vertaling rechtstreeks op rabbijnse bronnen is gebaseerd dan wel afkomstig is uit een secundaire, christelijke bron. Blijkbaar achtten de vertalers het in die gevallen niet nodig te verwijzen naar de door hen geraadpleegde werken, waarschijnlijk omdat de door hen gevolgde interpretatie destijds algemeen geaccepteerd was.

Uit deze analyse van het manuscript en het proefdrukexemplaar blijkt dat rabbijnse interpretaties in iedere fase van het vertaalproces een rol speelden. De vertalers en revisoren, die, zoals gezegd, de vertaling dienden te beoordelen, raadpleegden rabbijnse commentaren en werken van christelijke hebraïsten om tot een juiste interpretatie van de Hebreeuwse tekst te komen.

Het belang van de christelijke hebraïsten

Studies over de belangstelling voor hebraïca en rabbinica in de zestiende respectievelijk zeventiende eeuw geven soms een onvolledig beeld, doordat zij een van de meest invloedrijke christelijke hebraïsten, Joannes Mercerus (ca. 1500-1570), niet noemen. Zo maken J. Friedman (*The Most Ancient Testimony. Sixteenth-Century Christian-Hebraica in the Age of Renaissance Nostalgia*. Athens, Ohio 1983) en R. Boon (*Hebreeuws Reveil. Wat bracht christen-theologen rond 1500 in de leerschool der rabbijnen?* Kampen 1983) geen melding van deze hebraïst, die niet alleen belangrijke commentaren op de wijsheidsboeken uitgaf, maar ook het beroemde en invloedrijke Hebreeuwse woordenboek, de *Thesaurus linguae sanctae sive Lexicon hebraicum* (De Woordenschat van de heilige taal ofte wel het Hebreeuws lexicon), van de dominicaan Sanctes Pagninus van aantekeningen voorzag en tevens Targoem-edities verzorgde. Mercerus' Job-commentaar is het meest frequent geciteerde commentaar in het manuscript van de Statenvertalers. Mercerus oefende ook sterke invloed uit op de Vlaming Joannes Drusius, die, na aanvankelijk in Engeland gedoceerd te hebben, eerst professor voor Hebreeuws in Leiden werd en vervolgens in Franeker. Ook zijn commentaar heeft sporen nagelaten in de notities van het Job-manuscript.

Informatie uit veilingcatalogi

Zoals gezegd vormen veilingcatalogi een bron van informatie over het boekenbezit van geleerden uit de zestiende en de zeventiende eeuw. In de onderhavige studie werd niet alleen de veilingcatalogus van de bibliotheek van Marnix van St. Aldegonde onder de loep genomen, maar vormde ook de veilingcatalogus van Johannes Bogerman een aanvulling op de inventarisatie van boeken, geciteerd in de notities. (Een facsimile-editie van deze catalogus zal binnen afzienbare tijd verschijnen in de serie *Catalogi Redivivi* van Uitgeverij Hes te 't Goy-Houten, Utrecht.) Het hebraïca- en rabbinicaboekenbezit van de revisor Franciscus Gomar, geïnventariseerd vanuit de veilingcatalogus van zijn bibliotheek, vormt tevens een belangrijke informatiebron. Voor de facsimile-uitgave van deze veilingcatalogus zie: E. Dekker, J. Knoop and C.M.L. Verdegaal (eds.), *The Auction Catalogue of the Library of F. Gomar. A facsimile edition*

with an introduction and indices. (Catalogi Redivivi X) 't Goy-Houten (Utrecht) 1996. ISBN 90 6194 2381.

De betekenis van de kanttekeningen

In noot 1 van zijn artikel 'De Statenvertaling van het Oude Testament als wetenschappelijk werk' (D. Nauta e.a., *De Statenvertaling 1637-1937*. Haarlem 1937; reprint Amsterdam 1977, p. 93-103) zegt Joh. de Groot, voor de oorlog hoogleraar voor het Oude Testament aan de Rijksuniversiteit van Utrecht: 'In de volgende bladzijden beperken wij ons strikt tot de vertaling der Kanonieke boeken van het Oude Testament [...], en zien af van de Inleidingen en van de Kanttekeningen (van de laatste heeft een scherp maar niet geheel onbevooroordeeld criticus gezegd: sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala multa).' Men kan evenwel de inleidingen en vooral de kanttekeningen niet buiten beschouwing laten, wil men een gefundeerd oordeel geven, daar zij een geïntegreerd deel vormen van de Statenvertaling. In de kanttekeningen komen alternatieven voor die de waarde van de vertaling zelf willen relativeren. Er wordt ook uitleg gegeven om de verstaanbaarheid van de vertaling te verhogen. Tevens wordt er naar het Hebreeuws verwezen om duidelijk te stellen dat men door de (per definitie interpreterende) vertaling niet de grondtekst uit het oog moet verliezen.

Het belang van de kanttekeningen blijkt onder meer uit die bij Job 3:8 in verband met de vertaling van het Hebreeuwse woord *liwjatan*, in de *Vulgata Latina* en in onze moderne vertalingen terecht met 'Leviatan' vertaald, maar in de Statenvertaling met 'haer rouw' (het zeventiende-eeuwse 'haer' werd ook gebruikt in de betekenis van 'hun'), de exegese van de rabbijnen Levi ben Gersjom en Abraham Ibn Ezra. De Statenvertaling stond hierin niet op zichzelf, maar volgde zo ook *The English Authorized Version*: 'their mourning'. In de kanttekening wordt niet alleen de vertaling van de *Vulgata Latina* vermeld, maar wordt tevens nog verwezen naar de interpretatie van de beroemde Rasji: 'haer geselschap'. Deze interpretatie van Rasji is pas in de revisieperiode toegevoegd, en is dus wellicht afkomstig van een van de revisoren. De uitgebreide kanttekeningen vormen een interessante informatiebron over het vertaalproces. De Synode van Dordt had uitdrukkelijk voor deze kanttekeningen met uitgebreide informatie voor de bijbellezer gekozen en niet voor de zeer beknopte noten van *The English Authorized Version*. Schrijver dezes heeft bovenstaand citaat uit het artikel van De Groot in zijn stellingen bij het proefschrift (stelling 7) opgenomen en van een initiatief voorzien: 'Men zou alle bijbelgenootschappen en andere instellingen die de Statenbijbel uitgeven zonder kanttekeningen moeten verplichten - vanwege een onvoldoende respect voor de Statenvertaling als

geheel - gelden te storten in een fonds ter nadere bestudering van de wordingsgeschiedenis van deze vertaling. De Nederlandse Hervormde Kerk zou, als schatbewaarder van de erfenis van de Statenvertalers, het initiatief hiertoe kunnen nemen.'

Een taak voor neerlandici

Bij onderzoek van de manuscripten van de Statenvertalers komt men als vanzelf terecht op het terrein van de neerlandistiek en wordt men ook geconfronteerd met de stilistische afwegingen die de vertalers maakten. Tot op heden is door neerlandici geen aandacht besteed aan woorden die alleen als alternatief in de manuscripten van de Statenvertaling worden genoemd en niet in de definitieve vertaling van 1637 terechtgekomen zijn. Woorden als 'tegenhursel' (cf. Job 7:20) treft men ook niet in het *Woordenboek der Nederlandse Taal* aan.

De vertalers hadden - uit respect voor de *lingua sacra* en krachtens de opdracht door de Dordtse Synode verstrekt - hun eigen vertaling willen relativeren en zo 'canoniseren' ervan tegen willen gaan. Blijkt men terug in de geschiedenis van Reformatorisch Nederland, dan kan men constateren dat zij daarin niet zijn geslaagd.

Samenvattend kan men stellen dat de rabbijnse interpretaties van het boek Job van fundamenteel belang zijn geweest bij de totstandkoming van de vertaling van dit boek in de Statenbijbel. Uit nauwgezette bestudering van het Job-manuscript blijkt bovendien dat de specifieke inbreng van de drie vertalers, elk met hun eigen kwaliteiten, min of meer gedifferentieerd omschreven kan worden.

De Statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job. Tilburg, Tilburg University Press, 1998. (TFT-studies 28, Publicaties van de Theologische Faculteit Tilburg) xii, 307 p.; ISBN 90-361-9808-9; fl. 78,50.

Dr. C.M.L. Verdegaal promoveerde op 27 februari jl. Verdegaal is oriëntalist, doceert Oude Testament aan de Fontys Hogeschool in Tilburg en is hoofd-redacteur van het tijdschrift voor christenen en joden *Ter Herkenning*. Verdegaal is als oudtestamenticus werkzaam aan het project Nieuwe Bijbelvertaling.

Kort Nieuws

Liturgie voor startzondag Jaar met de Bijbel

Om kerken en gemeenten te stimuleren in de morgenkerkdienst op zondag 13 september a.s. aandacht te schenken aan het begin van het Jaar met de Bijbel, stelt de Raad voor Contact en Overleg betreffende de Bijbel (RCOB) een liturgiewerkmap samen. De RCOB is de initiatiefnemer voor het Jaar met de Bijbel in Nederland.

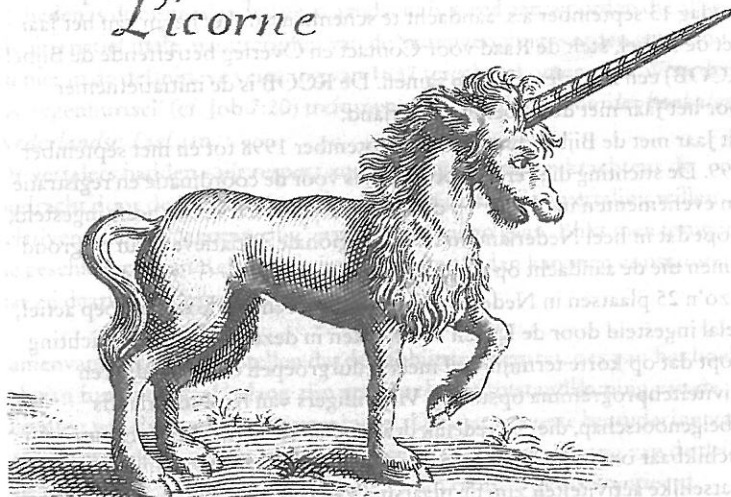
Dit Jaar met de Bijbel duurt van 13 september 1998 tot en met september 1999. De stichting die verantwoordelijk is voor de coördinatie en registratie van evenementen in dit jaar en daarvoor een projectbureau heeft ingesteld, hoopt dat in heel Nederland lokale en regionale initiatieven van de grond komen die de aandacht op de bijbel vestigen.

In zo'n 25 plaatsen in Nederland is inmiddels een brede stuurgroep actief, veelal ingesteld door de Raden van Kerken in deze plaatsen. De stichting hoopt dat op korte termijn veel meer stuurgroepen ontstaan die een activiteitenprogramma opstellen. Vrijwilligers van het Nederlands Bijbelgenootschap, die een redelijk dekkend landelijk netwerk vormen, zijn beschikbaar om in deze stuurgroepen mee te denken. Mogelijkheden voor plaatselijke activiteiten zijn de plaatsing van een van de tentoonstellingen die het projectbureau van het Jaar met de Bijbel beschikbaar heeft. Dat zijn er twee; één over 'Bijbelse schoonheid', die de rijkdom aan planten en kruiden in de bijbel laat zien en ruiken, en één over 'Bijbels landschap', met foto's van veelzeggende plaatsen in Israël. Ook wordt er een bijbelestafette door het hele land georganiseerd, waarvan het de bedoeling is in het openbaar een stuk uit de bijbel te lezen op een vaste tijd, bijvoorbeeld op donderdagavond. Het projectbureau inventariseert de aanmeldingen voor deze estafette; het stelt ook een yad (joods aanwijsstokje) beschikbaar die door het land reist naar de plaatsen waar de bijbellesing plaatsvindt.

Nadere informatie bij het projectbureau Jaar met de Bijbel, Postbus 742, 5201 AS 's-Hertogenbosch, telefoon (073) 613 27 02; fax (073) 612 46 49. E-mail jmdb@wxs.nl; website <http://home.wxs.nl/~jmdb>.

MONOCEROS

Licorne

Gravure van een eenhoorn - monoceros - uit de Apparates biblicus, gedrukt in Leiden

te 1723 door Jacob Certe.

Bibliotheek Nederlands Bijbelgenootschap.

Foto: NBG/Sandra Haverman

De eenhoorn

Bijbels fabeldier of uitgestorven soort?

A.W.G. Jaakke

Wie in een woordenboek of een naslagwerk de term fabeldier opzoekt, zal zo iets als de volgende omschrijving aantreffen: een wezen dat het product is van de menselijke fantasie en dat is samengesteld uit onderdelen van verschillende dieren. Vaak is het een twee-eenheid van een mensenlichaam en de kop van een of ander beest.

Fabeldieren komen van oudsher voor bij alle volken, culturen en godsdiensten, en vrijwel steeds hebben ze een symbolische functie. Wie kent ze niet: de centaur, de harpij, de meermin, de feniks, de sater en nog vele andere. Ook de eenhoorn behoort tot dit rijtje van de fabeldieren. In de Middeleeuwen wordt hij vaak afgebeeld als een groot paard met een sik. Het meest opvallende is de gedraaide rechte hoorn die hij op zijn voorhoofd als een lange lans voor zich uitdraagt. Die hoorn lijkt sterk op de lange stootand van de narwal.

Voor de wereldwijde verbreiding van de voorstelling van dit dier wordt niet alleen verwezen naar oude Chinese en Indische geschriften, naar afbeeldingen in het oude Mesopotamië en Egypte en naar uitspraken van klassieke schrijvers, maar ook naar teksten in het Oude Testament. Wie echter moderne vertalingen erop naslaat, zal de eenhoorn er niet aantreffen. Noch in de *Leidse Vertaling* (woudos), noch in de *NBG-vertaling 1951* (wilde stier + woudos), noch in de *Revised Standard Version* (wild-ox), noch in de *Bible de Jérusalem* (buffle + boeuf sauvage + taureau), noch in de *Willibrordvertaling* (buffel + oeros), noch in de *Tanakh The Jewish Bible* (wild ox), om er maar eens een paar te noemen, kom je de eenhoorn tegen. Om hem tegen het lijf te lopen moet je bij de alleroudste vertalingen van de bijbel zijn zoals de *Septuaginta* en de *Vulgata* met respectievelijk de woorden *monokeroos* en *unicornis*¹, en de grote zestiende- en zeventiende-eeuwse vertalingen zoals die van *Luther*, de *King James* en de *Statenvertaling* met respectievelijk de termen *Einhorn*, *unicorn* en *eenhoorn*.

Het woord eenhoorn is de weergave van het Hebreeuwse *re'eem*, dat negen keer in de bijbel voorkomt, namelijk in Numeri 23:22 en 24:8; Deuteronomium 33:17; Job 39:9 en 10; Psalm 22:22; 29:6 en 92:11, en Jesaja 34:7. Het wordt beschreven als een niet te temmen beest dat vanwege de geweldige kracht van zijn hoorns de stam Jozef (met Efraïm en Manasse) kan voorstellen, vijanden van de psalmist kan symboliseren of Gods werking in de natuur en de door hem aan de mens verleende kracht.² Men treft het woord ook in andere oude talen aan, onder andere in het Akkadische *rimu(m)*, en de afleiding is volstrekt onzeker, al zijn er wel taalkundigen die het in verband brengen met het werkwoord *rum*, dat hoog zijn, zich verheffen betekent. In de Targom en de Pesjitta vinden we woorden die ons niet veel verder brengen; in de Talmoed wordt het verklaard als de gazelle. Het Griekse woord voor gazelle luidt *orux*, waarvan Aristoteles zegt dat die eenhoornig is en dat Strabo gebruikt in zijn aardrijkskundige verslagen om er de narwal mee te beschrijven! Het is goed mogelijk dat de niet meer aanwezige kennis van een in het oude Israël uitgestorven dier enerzijds en de in het hellenisme wijdverbreide fabel van de eenhoorn anderzijds de vertalers van de Septuaginta tot deze keuze gebracht hebben. Ook de in Assyrië voorkomende afbeelding van een stier met één kromme hoorn moet daaraan hebben bijgedragen. Opmerkelijk is echter de onder de oude schrijvers voorkomende tendens om de eenhoorn steeds als een concreet voorkomend dier te verklaren. Zo zegt Efraïm de Syriër dat het met het Hebreeuwse woord *re'eem* bedoelde beest geleken moet hebben op een rund dat nog in zuidelijke streken voorkomt en één hoorn op zijn kop draagt. Anderen dachten zich het als een neushoorn, een antilope of een wilde ezel. Niet minder opvallend is echter hun neiging om de symbolische betekenis te benadrukken, en in de eenhoorn het beeld van Christus te zien zoals Tertullianus en Origenes.

Het zou te ver voeren om hier de hele patristiek, de Middeleeuwse legendevoering en symboliek (de eenhoorn verbonden met de maagd) uit de doeken te doen, om nog maar te zwijgen van de heraldiek.³ Gaan we meteen over naar de nuchtere kanttekening van de Statenvertalers bij Numeri 23:22 die luidt: 'De Eenhoorn wordt in de heylighe Schrift genoemd van weghen sijne kracht. Dit beest is te dien tijdt bekend gheweest, maer wat het eygentlich zij, en weet men nu niet.' Onze kennis van de toenmalige flora en fauna echter is sindsdien met sprongen vooruitgegaan. Betere inzichten in de geografie, klimatologische omstandigheden en ecosystemen van het Midden-Oosten, geholpen door archeologische vondsten en vergelijkend taalonderzoek, hebben geleid tot de opvatting dat het waarschijnlijk om het oerrund gaat waarvan alle

huidige gedomesticeerde rundersoorten afstammen. Al eeuwen voor Christus moet hij in het Heilige Land zijn uitgestorven en bewaarde men slechts de herinnering aan een zwaargebouwd beest met lange haren en krachtige hoorns. Op grond van schriftelijke bronnen weten we dat het nog voorkwam in de zestiende eeuw in Midden-Europa! In de huidige vertalingen treft men dan ook iets aan als woudos, wilde stier, buffel. Natuurlijk is dat niet allemaal hetzelfde, zeker niet omdat buffel nog naar huidige diersoorten verwijst. Aan de meer juiste term als oerrund kleefte echter het bewaar dat ze bepaald niet poëtisch klinkt en daarom minder bruikbaar is in dichtelijke teksten als de Psalmen.

A.W.G. Jaakke is als bijbelvertaler werkzaam bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. In Numeri 23:22 en 24:8; Deuteronomium 33:17; Job 39:9 en 10, en in Psalm 29:6 juxta Hebr. heeft de Vulgata de term *rinoceros*, en in Psalm 92:11 juxta Hebr. *monoceros*!
2. Het is niet onbelangrijk om ook naar de andere dieren in de context te kijken. In Numeri 23 en 24 treft men er de leeuw aan en in Deuteronomium 33:17 de stier; in Psalm 22 vindt men er de leeuw en de hond, in Psalm 29 de stierkalf en de hinde, en in Jesaja 34 lammeren, bokken, stieren en buffels, en van vers 11-15 een hele dierenwereld.
3. Er bestaat een uitgebreide literatuur over de eenhoorn zowel in boeken en vaktijdschriften als in naslagwerken. We vermelden hier slechts: *Spiritalis Unicornis*, Jürgen W. Einhorn, München 1976. *De Eenhoorn in het Oude Testament*, Ch.Q. van Woelderen-van Nievelt, 1967 (werkstuk). *The lore of the Unicorn*, Odelle Shepard, London 1930. *Die Wildrinder im Alten Mesopotamien*, Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft (MAOG), II/2 1926.

Een argument in Prediker 11:9 - 'en' of 'maar'

Jan Boersma en Lénart de Regt

In het vorige nummer van *Met Andere Woorden* stelde ds. J. Boersma Prediker 11:9 aan de orde. Maar al te vaak wordt hier vertaald: '... *maar* weet, dat God u om dit alles in het gericht zal doen komen'. In het Hebreeuws staat echter op de plaats van 'maar' niet het woordje *ki*, zoals het vorige artikel abusievelijk meldt, maar er staat *we*, letterlijk vertaald 'en'. Het vers volgt hier nog eens, met een letterlijke vertaling van de Hebreeuwse voegwoorden.

Verheug je, jongeling, in je jeugd
en (we) laat je hart je vermaken in je jongelingsjaren
en (we) volg de wegen van je hart en (we) wat je ogen aanschouwen
en (we) weet, dat (ki) God je om al deze dingen in het gericht zal brengen.

De Septuaginta vertaalt al deze gevallen van *we* met *kai* ('en'). In plaats van 'en weet' wordt echter meestal 'maar weet' vertaald. Nu is er soms wel aanleiding om *we* met 'maar' te vertalen, namelijk als het een contrastief idee inleidt. Dit doet zich bijvoorbeeld voor in Genesis 2:17: 'en/*maar* (*we*) van de boom der kennis van goed en kwaad, daarvan zul je niet eten'.

Op het eerste gezicht lijkt het ook hier in Prediker 11:9 plausibel, *we* in een vertaling weer te geven met 'maar'. De vraag is natuurlijk wel, wat daarvoor de argumenten zijn. Met 'maar' wordt de nevenschikking van de reeks imperatieven in vers 9 en 10 - 'verheug je ... en volg ... en weet ... en doe wijken ... en doe weg ...' - immers wel doorbroken. En uit o.a. 1 Koningen 20:22 en 1 Samuël 14:38 blijkt, dat 'en weet' deel uit kan maken van zo'n reeks, zonder iets contrastiefs in te leiden. Het laatste gebeurt evenmin bij de overige gevallen van de imperatief 'en weet', of ze nu in het enkelvoud of meervoud staan.

Vermoedelijk wordt de keus voor 'maar' in vers 9 toch gemaakt, doordat velen zich niet kunnen voorstellen dat het komende oordeel als een positief

argument gebruikt kan worden. Ze horen daarin juist meeklinken dat God een strenge rechter is, die de mensen voor hun verkeerde daden zal straffen, en wellicht des te meer, naarmate men meer van het leven geniet. Toch is deze visie op het komende oordeel op zijn minst eenzijdig. Prediker zelf wijst erop dat Gods oordeel niet alleen gaat over het slechte, maar ook over het goede in een mensenleven (12:14). In 11:9 is een vertaling als 'und wisse dass ...' (Buber), 'en weet dat ...' of 'wetende dat ...' of 'in het besef dat ...' dan ook heel goed mogelijk. Geniet van het goede in het leven; God wil graag constateren dat we dat hebben gedaan.

Deze interpretatie past goed in de rest van het betoog van Prediker. Ren niet door het leven heen, maar geniet van het goede dat je vandaag al hebt. 'Je Schepper' (12:1) heeft het zo bedoeld toen Hij de mens in deze wereld een plaats gaf. Voor je het weet, is het immers te laat (11:7-10). Ook het vervolgedeelte, over de ouderdom, staat in het teken van deze aansporingen.

Ds. J. Boersma is gereformeerd (vrijgemaakt) predikant in Amersfoort-Noord. Dr. L.J. de Regt doceert algemene taalwetenschap en bijbelvertalen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en is als adviseur betrokken bij het project Nieuwe Bijbelvertaling.

Symposium over bijbels met aantekeningen

Op donderdag 23 april a.s. zal in het gebouw van de Vrije Universiteit te Amsterdam een symposium worden gehouden over bijbeluitgaven met aantekeningen. Aanleiding voor dit symposium is de verschijning van de herziene *Groot Nieuws Bijbel met aantekeningen*, begin maart. De herziene *Groot Nieuws Bijbel* is een uitgave van het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) en de Katholieke Bijbelstichting. Het symposium wordt georganiseerd door het NBG samen met de leerstoel Bijbelvertalen van de VU, en door de daaraan verbonden prof.dr. L.J. de Vries geleid.

In de zeventiende eeuw verscheen de beroemde Nederlandse bijbelvertaling, de *Statenbijbel*, ook met aantekeningen. Die heetten 'kanttekeningen'; samen met de vertaling zelf hebben ze de *Statenbijbel* tot een monument in de Nederlandse godsdienst- en literatuurgeschiedenis gemaakt.

Over het karakter en de functie van deze kanttekeningen zal de Utrechtse kerkhistoricus dr. F.G.M. Broeyer een referaat houden.

Prof.dr. K.R. Veenhof, hoogleraar talen en geschiedenis van Baylonië en Assyrië aan de Rijksuniversiteit Leiden, zal vanuit zijn kennis van de historische en culturele achtergronden van de bijbel aangeven hoe essentieel aantekeningen voor de hedendaagse bijbellezer zijn. Prof. Veenhof was bij de herziening van de *Groot Nieuws Bijbel* en bij de voorbereiding van de editie met aantekeningen betrokken als lid van de begeleidingscommissie Oude Testament.

Dr. J. van Dorp en dr. L. van Kampen zullen als eindredacteuren van de *Groot Nieuws Bijbel met aantekeningen* een kort referaat houden. Na afloop wordt een drankje geserveerd.

Het symposium vindt plaats van 14.00 tot 17.00 uur in de Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam. De toegang is gratis.

Voor nadere inlichtingen over het symposium kunt u bellen naar het NBG, telefoon (023) 514 61 51.

Nieuw!

Serie Kijk op de bijbel

Deel 3 De vurige oven

Deel 4 De man die de wereld veranderde

Het vervolg op de eerste twee boeken van de 10-delige serie *Kijk op de bijbel*, vol wetenswaardigheden over de bijbel en mensen uit de bijbel. Ieder deel behandelt een afgerond geheel. Afwisselend beschreven en aantrekkelijk geïllustreerd voor de jeugd van 9 tot 16 jaar.

De vurige oven gaat over Israël als speelbal van de grootmachten in de periode na Salomo tot en met de terugkeer uit de ballingschap. *De man die de wereld veranderde* behandelt de komst van Jezus, zijn optreden, dood en opstanding. Ook verkrijgbaar: *Het grote plan* (deel 1) en *Veroveraars en koningen* (deel 2).

Geb. 48 pag. f 24,50/Bfr. 465 per deel.

Bijbel

Huwelijksbijbel

Luxe uitgevoerde huwelijksbijbel in de NBG-vertaling 1951 met een wit, kunstleren omslag.

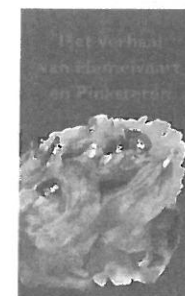
De huwelijksbijbel bevat, naast de gebruikelijke inhoud, een extra katern met informatie over de bijbelboeken en een woordenlijst met uitgebreide uitleg van moeilijke termen. Natuurlijk ontbreken het huwelijksformulier en het familieregister niet.

Geb. ca. 1550 pag. f 69,95/Bfr. 1395.

Het verhaal van Hemelvaart en Pinksteren

Dit boekje, dat deel uitmaakt van de NBG-serie *Het verhaal van ...*, bevat een selectie van bijbelteksten in eenvoudig Nederlands die gaan over de gebeurtenissen rond Hemelvaart en Pinksteren. De teksten zijn geïllustreerd door Anjo Mutsaers.

40 pagina's, f 8,90/Bfr. 175.

Onze nieuwe catalogus met een beschrijving van ons complete fonds ligt voor u klaar! Een telefoontje en we sturen u een exemplaar toe.